

Тема 4. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ТА НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Мета: проаналізувати етапи становлення краєзнавства в Українській РСР;; скласти життєпис видатних постатей українського краєзнавства; охарактеризувати характер діяльності краєзнавчо-туристичних товариств; розвивати мислення студентів; виховувати інтерес до предмета, розуміння важливості його вивчення, патріотичне виховання.

Література:

1. Демідієнко О.Я., Іонова О.М., Кузнєцова В.І. Основи краєзнавства. – К., 2001.
2. Всеукраїнська спілка краєзнавства: матеріали та документи. - К.: Рідний край, 1997.
3. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронь-ко, В. О. Гербик, О. І. Лугова та ін.; відп. ред. П. Т. Тронько. - К.: Наукова думка, 1989.
4. Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи: Наук. Збірник. – К.:Академія, 2003.
5. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред.. проф.. Ф.Д. Заставного. – К.: Знання, 2006.
6. Федорченко В. К.,Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: Навч. посіб. / Перед. В. А. Смоля. - К.: Вища школа, 2002.

ПЛАН

1. Розвиток краєзнавства в Українській РСР у 1920-1930-х роках ХХ ст.
2. Розвиток краєзнавства в Українській РСР у 1930-1940-х та повоєнних роках ХХ ст.
3. Краєзнавство в 1950-1990-х рр.
4. Утворення та діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців.

- 1-

Перша світова та інші війни спричинили повний застій у розвитку краєзнавства. Жовтнева революція 1917 р. дала поштовх спробі українських більшовиків поєднати український націоналізм ("українізацію") з комуністичною ідеологією. Основою краєзнавчих досліджень у цей час стає марксистсько-ленінська ідеологія. Коли НЕП заспокоїв селянство, партія більшовиків розпочала кампанію "націоналізації", спрямовану на розширення підтримки з боку неросійських народів, на завоювання їхньої прихильності. Український різновид цієї політики називався українізацією.

Перші заходи українізації мали на меті розширити вживання української мови, у тому числі в партії та уряді Української РСР. Зросла кількість українців в урядових установах. Кампанія українізації охопила всі царини життя України. Найбільший вплив вона справила на освіту. До 1927 р. українською мовою друкувалось більше як 50 % книжок, а в 1933 р. з 426 газет 373 виходило рідною мовою, як зазначає О. Субтельний у своїй "Історії України".

1920-ті рр. стали часом небаченого розвитку, відкриттів в українській культурі. Більшість істориків навіть називає їх періодом культурної революції або так званім розстріляним відродженням. Бурхливо в 1920-ті рр. розвивався краєзнавчий рух. Успішно впроваджувались як наукові, так і громадські форми краєзнавства. Краєзнавство стає масовим. Краєзнавчий рух в Україні у 1920-ті рр. вели Київське товариство природознавців, Історичне товариство Нестора Літописця та Українське Наукове товариство.

На кінець 1920-х рр. в Україні налічувалося 30 тис. краєзнавців, працювало 51 товариство, 658 гуртків краєзнавства. У листопаді 1922 р. при АН України (академік В. І. Вернадський - перший президент АН України) була створена Київська Комісія краєзнавства. Вона згодом утворила ще дві комісії - Одеську комісію краєзнавства для Степової України і Харківську комісію для Слобожанщини. Комісія краєзнавства при АН України видала два номери "Бюлетня комісії краєзнавства", проте так і не змогла стати організаційним і координаційним центром краєзнавства в республіці.

У 1922 р. при Всеукраїнській АН засновано Комісію краєзнавства. У комісії працювали академік А. М. Лобода (голова комісії), В. І. Лучицький, М. В. Птуха, М. П. Василенко, П. А. Тутковський, І. І. Шмальгаузен. Діяли секції антропології, ботаніки, географії, геології, демографії та економічної географії, етнографії, зоології, історії. Секції організовували курси з підготовки працівників музеїв, видали кілька програм до збирання етнографічних матеріалів. У 1924 р. було створено Студентську секцію краєзнавства, члени якої читали на курсах лекції, проводили екскурсії. У 1923-1924 рр. видавався "Бюлетень Комісії Краєзнавства Всеукраїнської АН", складено карту краєзнавчих організацій України і покажчик до неї. Комісія сформувала власну бібліотеку.

Систематичну роботу в галузі краєзнавства в Україні розпочато після Першої Всеукраїнської краєзнавчої наради (Харків, 1925 р.), де було визначено напрям роботи та обрано перший Український комітет краєзнавства (УКК). Він керував роботою 32 регіональних краєзнавчих товариств. УКК мав свій друкований орган - журнал "Краєзнавство". За період 1927- 1930 рр. вийшло 28 номерів.

Питаннями вивчення культури і побуту населення України займалися різні комісії, кабінети, Музей антропології та етнології Ф. К. Вовка у Києві, етнографічні секції УКК. Слід відзначити також діяльність Етнографічного товариства (Київ, 1925 р.), яке після об'єднання у 1927-1928 рр. місцевих етнографічних гуртків перетворилося на Всеукраїнське етнографічне товариство. Воно видавало "Бюлетень" (1927 -1929 рр.), "Записки Етнографічного товариства", журнал "Побут". У наукову розробку проблем історичного краєзнавства включалися численні академічні установи, зокрема комісії історичного профілю: Комісія історії Києва і Правобережжя, Комісія історії Лівобережної України та Слобожанщини, Комісія історії Полісся та інші.

Набагато трагічніша доля спіткала в 1930-ті рр. учасників краєзнавчого руху в Українській РСР. У 1927 р. Й. Сталін вийшов переможцем у затягій боротьбі за владу, що точилася між партійними вождями після смерті Леніна. З приходом до влади Й. Сталіна почався процес повернення до традиційних аспектів російської імперської політики, зокрема суворого централізму й одноосібної влади. Для українців цей катастрофічний поворот означав кінець "українізації". Розпочалася драматична за своїми наслідками "колективізація" українського села й "індустріалізація" міста. Усі ці "заходи" Й. Сталін та його поплічники здійснювали насильницькими методами.

На 01.01.1929 р. в Україні налічувалося 51 товариство та 658 гуртків у 32 округах республіки. І з цього ж року розпочалося репресивне нищення краєзнавчого руху й братовбивче цькування одними вченими-краєзнавцями (які хотіли вижити в тоталітарне лихоліття) інших прогресивних учених і цілих наукових шкіл - М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Бага-лія, М. Слабчека - українського краєзнавства.

Подальшому розвитку українського краєзнавства не сприяла тяжка праця народу на новобудовах важкої індустрії та голодомор 1932-1933 рр. Більш того, розпалювалася класова ворожнеча, непримиренність до релігії. У таких умовах успішно розпочата "українізація" всіх сфер життя українського народу трагічно обірвалася. З початком сталінських репресій панівна більшість українських краєзнавців була безпідставно звинувачена у буржуазному націоналізмі й страчена та засуджена. Так, 03.11.1937 р. за вироком "трійки ГПУ" був розстріляний фундатор української географії і комплексного географічного краєзнавства Степан Рудницький. Подібних прикладів репресій кращих українських краєзнавців можна навести сотні тисяч. Практично за період 1930-1940 рр. був знищений цвіт української інтелігенції і краєзнавства. В українському краєзнавстві наступив період занепаду.

У роки Другої світової війни краєзнавчий рух на українських теренах був фактично припинений (в УРСР він був ліквідований ще в 1930-ті рр.). Лише в Галичині краєзнавча діяльність провадилася, але в значно менших масштабах. Вийшов ряд краєзнавчих книг, у тому числі: "Історія Холмщини і Підляшшя", "Минуле і сучасне" М. Кордуби, "Сучасний Львів" О. Степанів. Чимало краєзнавчих матеріалів було опубліковано в журналі "Дорога", на шпальтах газет "Наші дні", "Рідна Земля".

По завершенню Другої світової війни (й остаточній інтеграції Галичини до складу Української РСР) Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху.

У 1947 р. у Києві було створено Український філіал Всесоюзного географічного товариства, відкрито його відділення в Чернівцях (1945 р.), Криму (1945 р.), Харкові (1946 р.), Львові (1947 р.), Одесі (1953 р.), Мелітополі (1955 р.), Луганську (1959 р.).

З 1959 р. Географічне товариство отримало назву "Українське географічне товариство" (УГТ). Формування його відділень в Усіх областях України

завершилося у 1980-ті рр. Кількість членів УГТ в Україні невпинно зростала і в наш час досягла близько 10 тис. осіб. Діяльність УГТ спрямована на всебічне сприяння розвитку географічної науки і краєзнавства, координацію географічних і краєзнавчих досліджень, поліпшення географічної освіти в середній і вищій школах, підготовку географічних кадрів, пропаганду географічних знань, поліпшення географічної культури. Важливе місце в діяльності УГТ посідають проблеми розвитку географічної науки, географічної та екологічної освіти, видання наукових праць, підручників, навчальних посібників, географічних карт, атласів, популярних книжок. Вони є предметом обговорення на міжнародних конгресах, з'їздах, конференціях, засіданнях ученої ради УГТ і її президії.

- 3 -

У другій половині ХХ ст. значно поживалися етнографічні дослідження. Велика заслуга в цьому належить академіку М. Т. Рильському та члену-кореспонденту К. Г. Гуслистому, які своїми теоретичними працями та практичною діяльністю сприяли розгортанню етнографічних досліджень в Україні.

Основними науковими етнологічними осередками у республіці стали Відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії в Києві та Відділ етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові (зараз це Львівський філіал Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України). Значне місце у дослідженнях українських краєзнавців-етнографів у цей період посідають питання теорії та історії етнографічної науки. Однією з найважливіших проблем, яка завжди була у центрі уваги науковців, є походження народів (етногенез).

З початку 1960-х рр. спостерігається помітне піднесення краєзнавчого руху, музейного будівництва. Створено ряд історико-етнографічних музеїв просто неба, так званих скансенів, які вважаються найбільш раціональною і дієвою формою комплексного показу явищ народної архітектури, побуту, знарядь праці в їх природному оточенні. Такі музеї почали діяти в Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві.

У 1966 р. у Львові в Шевченківському гаї був створений Музей етнографії та народного промислу. Нині в цьому Музеї на площі 50 га експонується 124 архітектурні об'єкти в 10 експозиційних відділах. На території Музею організовуються виступи самодіяльних фольклорно-етнографічних ансамблів, проводяться традиційні етнографічні свята.

У другій половині ХХ ст. відбувається процес диференціації наукового краєзнавства, особливої ваги стало набирати історичне краєзнавство. Зростає інтерес до історії міст і сіл, до охорони пам'яток історії та культури, створюється мережа громадських історико-краєзнавчих музеїв. Численна когорта талановитих українських науковців, працівників культури й освіти, краєзнавців-аматорів була залучена до написання фундаментальної "Історії міст і сіл Української РСР" у 26 томах. Так, скажімо, у написанні й підготовці

до видання тому "Львівська область" взяло участь близько 800 осіб. Вихід цієї праці став історичним проривом України у світовий інформаційний простір - жодна з 13 інших союзно-колоніальних республік радянської Росії не сміла на той час так відкрито й гучно заявити про свою історично-територіальну окремішність та внутрішньонаціональну єдність. Широкий резонанс названої праці сприяв тому, що в 1979 р. рішенням Президії АН УРСР було створено її новий підрозділ - відділ історико-краєзнавчих досліджень, який очолив академік П. Т. Тронько. Масового характеру у 1960-1980 рр. набрало шкільне краєзнавство, туристично-краєзнавча робота школярів.

З метою виконання конкретних завдань дослідницького характеру з кінця 1950-х рр. стали систематично проводитися так звані екскурсії-експедиції, активізувалася робота пошукових загонів, різних клубів за інтересами, кімнат і музеїв, були запроваджені щорічні олімпіади юних краєзнавців тощо. Зрозуміло, що туристично-краєзнавча діяльність школярів у ті роки була надмірно заполітизована.

Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло проведення протягом 1980-х рр. чотирьох Всеукраїнських краєзнавчих конференцій у Полтаві, Вінниці, Чернігові, Миколаєві, а також Першої Всесоюзної краєзнавчої конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася в Полтаві. На основі їх практичних рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень, для реалізації яких потрібно було об'єднати всі краєзнавчі сили України.

Інститутом історії України АН у цей період виконано значну роботу з узагальнення теорії, методології й фактологічного матеріалу національних краєзнавчих досліджень, результатом якої став вихід у світ двох фундаментальних краєзнавчих праць: "Памятники истории и культуры Украинской УССР" (Київ, 1987) та "Історичне краєзнавство в Українській РСР" (Київ, 1989).

Після здобуття Україною державної незалежності краєзнавча робота в країні активізувалася. Характерна риса пострадянського періоду розвитку національного краєзнавства - повернення до його історичних витоків, відродження "забутої" краєзнавчої спадщини, реабілітація імен, знищених тоталітарним режимом та висвітлення маловідомих сторінок злочинів комунізму проти українського народу. Знаковими науковими працями цього періоду стали книги серії "Реабілітовані історією", праці "Репресоване краєзнавство" (Київ, 1992), "Репресоване відродження" (Київ, 1993), монографії Р. В. Маньківської "Музейництво в Україні" (Київ, 2000), Л. В. Баженова "Історичне краєзнавство Правобережної України у ХІХ - на початку ХХ ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія" (Хмельницький, 1995), Я. Серкіза "Історичне краєзнавство" (Львів, 1995) тощо та низка праць академіка П. Т. Тронька.

України, активізував духовне відродження українського народу, загострив проблеми збереження культури.

У цій справі важливе місце належить національному краєзнавству. Про зростання ролі цього науково-громадського руху в розбудові незалежної України свідчить факт відродження в березні 1990 р. Всеукраїнської Спілки краєзнавців.

27 березня 1990 р. відбувся Перший установчий Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК), затвердив її Статут, обрав керівні органи Спілки: Правління та Ревізійну комісію, а також президію правління Спілки. Головою правління Всеукраїнської Спілки краєзнавців було обрано Петра Тронька, заступниками голови: Галину Косян, Анатолія Непокупного, Лерія Макаренка, відповідальним секретарем - Юрія Данилюка, головою Ревізійної комісії - Євгена Скляренка. Учасники з'їзду прийняли звернення "До всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує його минуле і вірить в його майбутнє".

Перший Статут Спілки було затверджено Постановою Ради Міністрів 24 серпня 1990 р. А 7 квітня 1993 р. Спілка отримала свідоцтво Міністерства юстиції України № 440 "Про реєстрацію нової редакції", де визначено основні завдання і напрями діяльності благодійної за своїм характером, творчої громадської організації. Головним у діяльності Всеукраїнської Спілки краєзнавців, її правління, керівних органів на місцях, як зазначено в Статуті, є розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, набутого в цій галузі в Україні та за кордоном.

Основне місце в діяльності Спілки посідає: виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливе ставлення до скарбів рідної природи і культури, всебічне сприяння розвитку державності незалежної України, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу.

Після першого з'їзду Спілки розпочався активний процес утворення місцевих краєзнавчих організацій. Зокрема, були створені і плідно запрацювали Черкаська, Харківська, Полтавська, Тернопільська, Житомирська, Волинська, Рівненська, Чернігівська, Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Одеська, Миколаївська, Хмельницька, Чернівецька обласні організації Спілки. Всеукраїнська спілка краєзнавців, Селянська спілка України і редакція газети "Сільські вісті" розробили програму "Пам'ять втрачених сіл", яка передбачає створення літопису зниклих населених пунктів. Ця праця матиме виняткове значення для виховання почуття духовного зв'язку поколінь, відродження історичної пам'яті українського народу.

Разом із Лігою історичних міст та відділом регіональних проблем Інституту історії України Всеукраїнська спілка краєзнавців розпочала роботу з підготовки

і видання літопису історичних міст України. Саме історичні міста і села були колискою, де зароджувалася українська держава, вони були тими історичними осередками, де розвивалася самобутня національна культура, національні традиції, створювалася історико-культурна спадщина нації.

9 грудня 1995 р. Президент України видав Указ "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури", засновано Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеса Гончара, який, акумулюючи добродійні кошти, сприяє відродженню українських святинь, що були в різний час знищені (зокрема, Михайлівського Золотоверхого собору початку XII ст. і Успенського собору Києво-Печерської лаври початку XI ст.). Спілка краєзнавців разом зі Спілкою письменників України звернулися до Верховної Ради, Кабінету Міністрів і громадян України з відозвою "Збережемо ту славу" про створення національного Пантеону видатних діячів минулого.

У 1990-х рр. було організовано і проведено ряд Всеукраїнських і регіональних краєзнавчих конференцій у Кам'янці-Подільському, 1991 р.; Луцьку, 1993 р.; Києві, 1993 р.; Черкасах, 1993 р.; Полтаві, 1992 р.; Косові, 1994 р.; Слов'янську, 1994 р.; Каневі, 1992 р.; Дніпропетровську, 1995 р. тощо. Ці конференції стали пам'ятним явищем у науковому краєзнавчому житті. Нині їх проведення перетворилося на добру традицію. Краєзнавчі конференції є форумами і трибунами, які консолідують подвижників сучасного національного краєзнавства, вони сприяють широкій пропаганді краєзнавства в Україні й розбудові краєзнавчих осередків на місцях.

За роки незалежності України справжніми науково-методичними краєзнавчими центрами стали: Музей народної архітектури та побуту України, Чернігівський музей імені В. Тарновського, Дніпропетровський музей імені Д. Яворницького, Львівські історичні музеї, Полтавський та Черкаський обласні краєзнавчі музеї.

Всеукраїнська спілка краєзнавців зініціювала новий напрям краєзнавчих студій - дослідження проблем церковної історії та культури в контексті краєзнавчої роботи в Україні.

Одним з важливих завдань Спілки краєзнавців на сучасному етапі її розвитку є дослідження особливостей (у тому числі рекреаційно-туристичних) кожного регіону, виявлення, облік та збереження не лише культурних, але й пам'яток природи, природних ресурсів краю, організація національних парків і біосферних заповідників, охорона унікальних ландшафтів, рідкісних та зникаючих видів рослин та тварин, створення національної екомережі з метою збереження ландшафтного й біотичного різноманіття держави. У зв'язку з цим важливим напрямом діяльності Спілки є подальший розвиток географічного та туристичного краєзнавства (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Основні завдання національного краєзнавства на сучасному етапі розвитку

Всеукраїнська спілка краєзнавців координує діяльність і проводить спільну роботу в тісній співдружності з Українським географічним товариством (УГТ) та його осередками в областях.

У наш час Українське географічне товариство та його осередки в усіх областях і АР Крим виступають головним координаційно-науковим "двигуном" географічного краєзнавства в Україні. Під їхньою егідою проводяться конференції, симпозіуми, семінари, круглі столи, читаються лекції, видаються збірники тез, матеріалів, наукових праць, науково-популярна література, посібники з географії рідного краю.

Базовою установою УГТ є Інститут географії НАН України, створений у 1991 р. (очолює член-кореспондент НАН України Л. Руденко). Плідно працюють відділи УГТ у Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Одесі, Сімферополі, Луцьку, де діють потужні університетські центри з географічними факультетами, та в містах, де є природничо-географічні факультети в педагогічних інститутах (Вінниця, Суми, Луганськ, Тернопіль тощо). У 1953-1970 рр. у Києві видавався методичний збірник "Краєзнавство в школі".

Велику роль у становленні географічного краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграє тижневик "Географія. Краєзнавство. Туризм". Заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України, цей часопис нині є науково-популярним і організаційно-методичним флагманом краєзнавчого руху

в Україні. Важливою ділянкою роботи Української спілки краєзнавців є видавнича діяльність. Першим набутком у цьому напрямі став фундаментальний збірник "Репресоване краєзнавство", що побачив світ у 1992 р. В Україні з'являються регіональні краєзнавчі періодичні видання - щорічники, збірники, альманахи: "Краєзнавець Черкащини", "Відродження", "Січеславщина", "Волинські дзвони", "Джерело" та ряд інших. Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23.01.2001 р. № 35, а також відповідна Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" від 10.06.2002 р. № 789. Ці законодавчі акти окреслили стратегічні напрямки розвитку національного краєзнавства.

У наші дні, коли відроджується суверенна Українська Держава, разом з нею відроджується і набирає сили Всеукраїнська спілка - спілка дослідників і шанувальників рідного краю. Ми пишаємося з того, що ми, сучасні краєзнавці, є законними спадкоємцями всього того доброго і чесного, що було створено нашими попередниками за минулі роки. Будьмо ж і надалі гідними продовжувачами славних традицій українського краєзнавства, цієї науки про малу вітчизну, про її історію, культуру, традиції, біля колиски якої стояли видатні представники нашого народу".